

Замонавий дарийзабон ҳикоячилигининг етмиш йиллик тараққиёт босқичлари ҳақидаги кузатишларимизга якун ясар эканмиз шуни яна бир бор таъкидламоқчимизки, XX асрнинг иккинчи ўн йиллигида Маҳмуд Тарзий раҳнамолигида тамал тоши қўйилган ҳикоячилик анъаналари айнан 60-70-йиллар оралиғидан бошланган Асадулла Ҳабиб, Абдулкарим Мисок, Акрам Усмон, Раҳнавард Зарёб, Спужмай Зарёб, Бабрак Арғанд, Муҳаммад Олим Ифтихор, Русто Бохторий ва бошқа ўнлаб ёзувчиларнинг ҳикояларига келиб, мукаммал ва мазмуни нуқтаи назаридан ўзининг «шу даражада аниқ ва тиник» кўринишини касб этди.

Замонавий дарийзабон насрчилигининг етакчи жанрларидан бири ҳикоянинг илк бор шаклланишида учта омил муҳим роль ўйнади. Булар: халқ оғзаки ижодининг насрий турлари, узоқ тарихга эга бўлган форс-дарий ёзма адабиётининг насрий жанрлари ҳамда француз, турк, эрон ва рус адабиётининг насрчилигидаги тажрибалардир. Дарий тилидаги илк замонавий ҳикояларнинг шаклланишида Афғонистон маърифатпарварлик адабиётининг асосчиси, давлат ва жамият арбоби Маҳмуд Тарзийнинг адабиётшуносликка оид мақола ва таржималари, у асос солган «Сирож ул-ахбор» газетасининг роли ҳам катта бўлди. Айнан М.Тарзий саъй-ҳаракатлари билан Афғонистон ҳикоячилигининг дастлабки намуналари яратилди. Шу йиллари Абдулқодир Афанди, Муҳаммад Ҳусайн Жаландҳор ва Муртазо Аҳмад Муҳаммадзайлар томонидан ёзилиб нашр этилган учта йирик ҳажмдаги ҳикоялар дарий ҳикоянавислигининг илк тўлақонли асарлари деб тан олинган.

АРУЗ НАЗАРИЯСИ БЎЙИЧА ЁНДАШУВЛАРДАГИ УМУМИЙЛИК ВА ТАФОВУТ

ХУДЖАНОВА ДИЛДОРА

PhD, ТДШУ

Аннотация. Мазкур мақолада аруз илми асослари бўлмиш жузв, рукн ва баҳрларнинг амалий аҳамияти ва таъкил топиши Маҳмуд Замахширийнинг «*Al-Qistās al-mustaqīm fī 'ilm al-'arūd*» ва Абу Ҳафс Насафий (1068–1142)нинг «*Muxtaṣar al-'arūd 'alā al-uṣūl al-ma'rūf*» рисолалари асарлари асосида кўриб чиқилади. Ҳар икки асар ҳам аруз тизимидаги энг кичик ритмик бирликлар ҳисобланадиган жузвлар таснифидан бошланади. Сўнг жузвлардан ҳосил булувчи рукнлар ҳақида сўз боради. Замахширий асарида рукнлар ўзига хос усулда таснифланган ва асл рукнлар сони 8 та берилган бўлиб, улар икки гуруҳга ажратилган. Замахширий асл рукнлардаги ўзгаришларни зиҳоф ва иллаларга ажратмасдан, уларнинг ҳар биридан тармоқ рукнлар ҳосил қилинган. Асарда ушбу ўзгаришларнинг ҳар бири таърифланиб, рукн пайдо бўлиши, ҳосил бўлган 8 та асл рукннинг жами 71 та рукнга тармоқланиши жараёни аниқ кўрсатиб берилган. Абу Ҳафс Насафий эса ўз рисоласида рукнлар таркибидаги харм ва хазм ҳодисасига алоҳида эътибор қаратган ва бу борада ўз илмий хулосаларини келтирган.

Аслий рукнлардан таркиб топган аруз баҳрларининг таснифи 3 қисмга бўлиниб, Маҳмуд Замахширий баҳрларнинг таркиб топишини батафсил ва ўзлаштириш учун қулай усулда баён қилган. Шунингдек, «*Al-qistās*» асарининг яна бир ўзига хос жиҳати унда «Байтлар тақтиғи» мавзусининг мисоллар билан батафсил ёритилганлигидир.

Насафийнинг «Muxtaşar al-‘arūd» рисоласида эса 15 та арузий баҳрни бешта аруз доиралари таркибида берилган. Бу усул қўпгтна арузга доир асарларда кузатилади..

Таянч сўз ва иборалар: рукн, баҳр, афоиъил ва тафоиъил, аркон, “ал-Қистос”, зиҳоф, илла, макбуд, маҳзуф, матвий, аҳрам, абтар, аҳраб, мактуъ, манқус.

Аннотация. В данной статье рассматривается практическая значимость и формирование стопы арабского аруза, на основе произведений, посвященных к науке аруза. Впервые приводится анализ темы стопы из произведения хорезмского ученого Махмуда Замахиари (1075-1144) "Ал-Кистас аль-мустаким фи ilm ал-аруз" ("Точные критерии в науке об арузе"), касающийся арузу, классифицированных уникальным образом. В этом произведении классифицируется 8 стоп, и эти стопы разделены на две группы. Замахиари с каждого из них образует сетевые стопы, не разделяя изменения стоп на зихаф и илла. Это возникает в результате выпадения одной буквы или жузв из структуры стоп, или же наоборот прибавления буквы или жузв в составе стоп, а также сукунирование или выпадение неогласованных и огласованных харфов из состава стоп. Каждое из этих изменений классифицируется, и явно описывается появление новых стоп и процесс ответвления 8 исходных стоп, в общей сложности на 71 стопы.

Кроме того, в статье приводится сравнительный анализ общности и различия в составе формирования стопов в работах ученых Мавераннахра, посвященных арабскому арузу, Абу Абдуллах аль-Хорезми (ум. 997), Абу Наср аль-Джаухари (940-1007), Абу Хафс Насафи (1068-1142) и Юсуф ас-Саккаки (1160-1229). В своих работах Абу Абдуллах аль-Хорезми и Абу Хафс Насафи анализируют 8 стоп, Юсуф ас-Саккаки 10 стоп, и Абу Наср аль-Джаухари 7 стоп. Однако, изменения в стопах делятся на зихаф и илла во всех этих работах. В статье приводится сравнительный анализ различия в названии тем стоп в системе аруза, различия и по составу, и самое главное, правила изменения состава стоп в работах этих ученых.

В заключении говорится, что изучение в установленном порядке исходных стоп классификацией, данной Махмудом Замахиари, и каждого из их сетевых стоп позволит точно и легко определить размер байтов в арузной системе.

Опорные слова и выражения: Стопа, размер, афайъил и тафайъил, аркон, “ал-Кистас”, зихаф, илла, макбуд, махзуф, матвий, ахрам, абтар, ахраб, мактуъ, манкус.

Abstract. The present article discusses the formation of models and the practical significance of Arabic verse using ‘arūd meters. This article analyzes the peculiar way Maḥmūd al-Zamakhsharī’s work (1075-1144) *Al-Qistās al-Mustakīm fi ‘Ilm al-‘Arūd* analyzes meter for the first time. Phrased as feet, the eight original feet are classified and divided into two groups in the work *Al-Qistās*. Zamakhsharī made branches of feet from each of these origins without dividing the changes of the feet on *ziha:f* and ‘illa. This occurs as a result of losing one consonant, or *juzv*, from the foot structure or the dropping and the adding of a consonant or *juzv* in the composition of the foot, as well as elision of the unvowelled consonants or dropping the *sākin* from the composition of the foot. Each of these changes are classified, and the formation of the feet, the process of branching out of the 8 original feet formed into a total of 71 feet is clearly described in the period treatise.

In addition, this paper provides a comparative analysis of the commonality and differences in the composition of the formation of the feet in the works of scientists living in *Mā warā’ al-nahr*: Abu Abdullah al-Khwarizmī (d. 997), Abu Nasr ibn Hammād Jawharī (940-1007), Abu Hafs Nasafī (1068-1142) and Yūsuf al-Sakkākī (1160-1229). As a result, Abu Abdullah al-Khwarizmī and Abu Hafs Nasafī analyze 8 feet, Yūsuf al-Sakkākī 10 feet, and Abu Nasr Jawharī 7 feet. However, the changes in the feet are divided into *ziha:f* and ‘illa in all of these works.

The conclusion states that the study in the established order of the origin feet by the classification given by Maḥmūd al-Zamakhsharī and each of their branches of feet will make it possible to accurately and easily determine the meter of bytes in the ‘arūd system.

Keywords and expressions: Feet, metre, *afail* and *tafail*, verse, “al-Kistas”, *ziha:f*, ‘illa, *makbud*, *mahzuf*, *matvy*, *ahram*, *abtar*, *ahrab*, *maktu*, *mankus*.

Араб шеършунослиги ривожда хизматлари бекиёс бўлган мовароуннахрлик олимлар араб арузининг ёзма матнини яратишда фаол иштирок этишган, аруз илми асосларига бағишлаб қимматли асарлар битишган. Мовароуннахрда яратилган аруз илмига оид ман-баларни тадқиқ этишда Маҳмуд Замахшарийнинг «Al-Qistās al-mustaqīm fī ‘ilm al-‘arūd» ва Абу Ҳафс Насафийнинг «Muxtaṣar al-‘arūd ‘alā al-uṣūl al-ma‘rūḍ» рисолалари муҳим аҳамият касб этади.

Ўрта аср аруз илмига доир рисолаларнинг аксарияти арузнинг энг кичик бўлаклари бўлган сокин (ҳаракатсиз) ва мутаҳаррик (ҳаракатли) ҳарфлар таърифидан бошланади. Замахшарий ва Насафийнинг арузга доир асарлари эса аруз тизимидаги энг кичик ритмик бирликлар, яъни жузвлар¹ таснифидан бошланади.

Насафий шеър сабаб², ватад³ ва фосила⁴ каби жузвлар асосида таркиб топиши, уларнинг ҳар бири ўз навбатида, иккига бўлинишини таъкидлаб, ҳар бирига мисоллар келтиради: сабаби хафиф – «عَنْ»⁵, сабаби сақил – «بِمِ»⁶; ватади мажмуъ – «قضى», ватади мафруқ – «قال»; фосилаи суғро – «ذَهَبَتْ»⁷ фосилаи кубро – «ذَهَبَتْ»⁸. Насафий шеърда тўрттадан ортиқ кетма-кет келувчи мутаҳаррик ҳарфли сўз бўлмаслиги ҳамда иккита сокин ҳарф кетма-кет келолмаслигини таъкидлайди; шеър таътибида ёзув эмас, талаффуз рукнга монанд бўлак эътиборли экани тўғрисида мулоҳазаларини билдиради.

Замахшарий эса шеър вазнлари икки рукнга асослангани, бири сабаб иккинчиси ватад эканлигини айтади ва уларга вазнларнинг ўзидан мисол келтиради: сабаби хафиф учун فَعُولُنْ даги عَنْ, сабаби сақил учун عَلْ مُفَاعَلُنْ даги بِمِ; ватади мажмуъ учун عَلْنْ даги فاعِلُنْ, ватади мафруқ учун مَفْعُولَاتْ даги لَاتْ. Анъанавий арузшуносликда мавжуд фосилани эса алоҳида таснифлайди. Муаллиф фосилани жузв сифатида эътиборга молик эмас ва у сабаб ва ватадлардан ташкил топган деб ҳисоблайди. Ушбу фикрини асослаган ҳолда фосиланинг икки турини келтиради:

1. Фосилаи суғро (الفاصلة الصغرى) – бир оғир ва бир енгил сабабнинг йиғиндисидан иборат. Масалан, مُتَفَاعِلُنْ даги مُتَفَا .

2. Фосилаи кубро (الفاصلة الكبرى) – бир оғир сабаб ва бир йиғилган ватадга тенг. Масалан, فَعْلُنْ. Фосиланинг бу турини баъзилар الفاضلة (фодила) деб ҳам атайдилар.

Фосилага бўлган муносабат кейинчалик Юсуф Саккокийнинг «مفتاح العلوم» («Илмлар калити») ⁵, Насириддин Тусийнинг «معيار الأشعار» («Шеърлар меъёри»), Заҳириддин Бобурнинг «عروض رساله سى» («Аруз рисоласи») асарида ҳам кузатилади⁶.

Бу уч бир-бирига ўхшамас жузвлар (сабаб, ватад, фосила)нинг қўшилишидан арузшунослар шеърнинг вазнини ўлчаш учун шундай ўлчовлар ҳосил қилишганки, улар ва уларнинг турланишидан чиққан ўлчовлар ҳамма вазнларни ҳосил қилишга ва шеърда қўлланиладиган вазнларни тайинлашга имкон туғдиради.

¹ Жузв – جزو (луғ.м: бўлак, қисм) мутаҳаррик ва сокин ҳарфларнинг муайян тартибда бирикувидан ҳосил бўлувчи бўлак.

² Сабаб – سَبَب (луғ.м: арқон) мактаъ таркибида ҳаракатланганлиги ёки сукунланганлигидан қатъий назар, иккита ҳарф иштирок этган бўлақдир.

³ Ватад – وَتَد (луғ.м: қозик) уч ҳарфдан иборат бўлак.

⁴ Фосила – الْفَاصِلَةُ (луғ.м: палос, оралик) тўрт ёки беш ҳаракатли, охири ҳаракатсиз ҳарфдан ташкил топган бўлак.

⁵ مفتاح العلوم لابي يعقوب يوسف السكاكي. نشره أكرم عثمان يوسف. جامعة بغداد 1981م. ص 99

⁶ Бу ҳақда қаранг: Юсупова Д. Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили. Монография. – Т.: “TA’LIM-MEDIA”, 2019. – Б. 61.

Жузв ҳарф ва ҳаракатдан тузилади. Унли ^۱ و ى ҳарфлари очик бўғинда (сокин) сукунли ёки узун унли вазифасини ўтаган. Бироқ араб алифбосидаги эски ўзбек ёзувида унли ҳарфли очик бўғинлар доим чўзиқ бўғин ўрнига ўтавермаган, баъзан чўзиқ ва қисқа бўғинга ҳам ўтган.

Шундай қилиб, ҳарфлар сони доим бўғинлар сонидан ортиқ бўлади. Демак, шеърларни таҳлил қилиш жараёнида бўғинларга эмас, ҳарфларга эътибор қаратишни унутмаслик керак, акс ҳолда вазн тўғри аниқланмайди.

Рисолаларда жузвлар таърифидан сўнг улардан ҳосил бўлувчи аслий рукнларга тўхталинган. Рукн жузвлардан, яъни сабаб, ватад ва фосилаларнинг бирикувидан шеърий мисраларни ҳосил қилувчи бўлакдир. Вазнлар рукнлардан тузилади, рукнлар эса жузвлардан иборатдир. Ўзбек арузшунослигида «аркон» деб ҳам номланади¹. Кўплаб араб арузига бағишланган асарларда рукнлар «الأفاعيل» («*afā'il*») ва «التفاعيل» (*tafā'il*) дейилади.

Ҳар икки рисолада ҳам аслий рукнларга нисбатан «الأفاعيل» истилоҳи қўлланган ва бир хил тасниф қилинган. Саккизта асл рукн мавжудлиги ҳақида айтилиб, уларни таркибига кўра الخماسي (*xumāsī* - беш ҳарфли) ва السباعية (*subāīa* - етти ҳарфли) рукнларга ажратилади. Замахшарий айни пайтда биринчи қисмга кирувчи беш ҳарфдан ясалган *xumāsī* рукнларини яна икки қисмга бўлган:

فَعُولُنْ (*fa'ūlun*) – бир йиғилган ватад (فَعُو) ва бир енгил сабаб (لُنْ) келади.

Унинг акси فاعِلُنْ (*fā'ilun*) – бир енгил сабаб (فا) ва бир йиғилган ватад (عِلُنْ) келади.

Иккинчиси етти ҳарфдан ясалган *subāīa* рукнлар бўлиб, уч қисмга бўлинади. Биринчи қисмга кирувчи рукнлар икки енгил сабаб ва бир йиғилган ватаддан таркиб топган. Улар қуйидагилар:

مُسْتَفْعِلُنْ (*mustaf'ilun*). Бошида икки енгил сабаб (مُسْتَفْعِل) ва охирида келувчи бир йиғилган ватад (عِلُنْ) йиғиндисидан иборат.

مَفَاعِلُنْ (*mafā'ilun*). Юқоридагининг акси бошида йиғилган ватад (مَفَاعِل) кейин икки енгил сабаб (عِلُنْ) келади.

فَاعِلَاتُنْ (*fā'ilātun*). Боши ва охирида келувчи икки енгил сабаб (فَاعِلَات) ва ўртада келувчи бир йиғилган ватаддан иборат.

Иккинчи қисмга кирувчи рукнлар оғир ва енгил сабаб, яъни фосиладан ҳамда йиғилган ватаддан ташкил топган бўлиб, улар иккита:

مُفَاعِلَاتُنْ (*mufā'alatun*). Бир йиғилган ватад (مُفَاعِلَات) ва ундан кейин келувчи кичик фосила (عِلَاتُنْ) дан иборат.

مُتَفَاعِلُنْ (*mutafā'ilun*). Юқоридагининг акси, яъни бир кичик фосила (مُتَفَاعِل) ва бир йиғилган ватад (عِلُنْ)дан иборат.

Учинчи қисмда фақат бир рукн бўлиб, у икки енгил сабаб ундан кейин келувчи ажратилган ватаддан таркиб топган مَفْعُولَاتُ (*mafū'lāt*) рукнидир.

Кўпгина арузга доир асарларда 8 та асл рукнлар мавжудлиги кўрсатилган. Абу Наср ибн Ҳаммод Жавҳарий «Аруз ал-варақатий» рисоласида 7 та асл рукнни бериб, 8- مَفْعُولَاتُ («маф'ула:ту») рукнини олиб ташлайди ва бунинг сабабини қуйидагича изоҳлайди:

و أما «مفعولات» فليس بجزء صحيح، على ما يقوله الخليل، وإنما هو منقول من «مستفعِلن» مفروق الوند، لأنه لو كان جزأ صحيحاً لتركب من مفردة بحر، كما قد تركب من سائر الأجزاء.²

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Мезон ул-авзон. 15 томлик / Нашрга тайёрловчи: И. Султон. Том 14. - Тошкент, 1967. - Б. 139.

² ص. 98 عروض الورقة لأبي نصر إسماعيل بن حماد الجوهري، تحقيق: محمد السعدي جوكلي. أضرؤم. 1994.

Мазмуни: «Маф‘ула:ту» рукнига келсак, Халил айтганидек у тўғри рукн эмас. У «mustaf‘ilun» дан ажратилган ватаднинг кўчирилганидир. Агар у тўғри рукн бўлганида эди, қолган рукнларнинг таркиби каби у ҳам содда рукн бўлар эди.

Демак, Жавҳарий «مَفْعُولَاتُ» рукнини тўғри рукн деб ҳисобламаган, 7 та асл рукнни таснифлар экан, рукнларни «الاجزاء» («Жузвлар») тарзида номлайди.

Юсуф Саккокий «Miftāh al-‘ulūm»нинг арузга оид қисмида рукнларга бағишланган мавзуни «أصول الأفعال» – «Усул ал-аф‘аийл» («Рукнларнинг асллари») деб номлайди¹. У Халил ибн Аҳмад келтирган 8 та аслий рукнга: «فاع لاتن» (фа:‘и ла:тун) ва «مستفع لن» (мустаф‘и лун) рукнларини қўшиб, уларнинг сонини 10 тага етказди².

Шундай қилиб, рукн қолиплари араб шеърятини вазнларини ясайдиган аслий рукнлардир. Баҳрлар таркибида қўлланилаётган рукнлар – соф бирламчи ҳолатда ёки айрим ўзгаришларга учраган шаклда келиши мумкин.

Бирламчи ҳолатда, яъни ҳеч қандай ўзгаришларга учрамаган шаклда қўлланиладиган рукн солим (سالم – соғлом) рукн деб аталади. Лекин аслий рукнлардаги ўзгаришлар арузшуносликда бир қанча номлар билан аталади. Кўпгина арузга доир асарларда бу ўзгаришларни умумий қилиб зихоф³ ва илла⁴ларга ажратилган. Чунончи, Хоразмий қаламига мансуб «Мафотих ал-улум» номли қомусий мажмуанинг аруз илмига бағишланган бобида 8 та рукн берилган. Ушбу рукнларнинг ўзгаришлари эса алоҳида қисмга ажратилган бўлиб, «العلل و الزحافات» («Илла ва Зихофлар») деб номланган⁵.

Замахшарийнинг «Al-qistās» асарида рукнларда содир бўлувчи ўзгаришлар зихоф ва иллаларга ажратилмаган. Ҳар бир асл рукндан нечта тармоқ рукнлар ясалиши, бу тармоқ рукнлар қайси қоидага мувофиқ ҳосил бўлганлиги ёритилган. Улар рисолада қуйидагича таърифланган:

فهذه هي الأصول التي بُنيت أوزان العرب، عن آخرها، عليها، لا يشدّ منها شيء عنها. ولكل واحد من هذه الأصول فروع تتشعب منه

Мазмуни: Булар араб шеърятини вазнларини ясайдиган аслий рукнлардир. Ушбу аслларнинг ҳар биридан тармоқ рукнлар ҳосил бўлади.

Шу аснода Замахшарий ҳар бир асл рукнни бериб, ундан ташкил топган тармоқ рукнларни бирма-бир таҳлил қилади. Масалан:

مُسْتَفْعِلُنْ (mustaf‘ilun) кейинги аслий рукн. Ушбу рукн қолипида 11 та тармоқ бор:

مَفَاعِلُنْ مُفْتَعِلُنْ، فَعْلَلُنْ، مُسْتَفْعِلُنْ، مَفَاعِلُنْ، مَفْعُولُنْ، فَعُولُنْ، مُسْتَفْعِلُنْ، مَفَاعِلُنْ، مُفْتَعِلُنْ، فَعْلَلُنْ، فَعْلَلُنْ.

Маҳбун. Юқорида ҳабн ҳақида айтиб ўтилди: مُسْتَفْعِلُنْ = مَفَاعِلُنْ

Матвий – المَطْوِيّ (луғ.м: ўраш) рукндаги тўртинчи сукунли ҳарф сабабнинг иккинчиси бўлганда тушиб қолиши: مُسْتَفْعِلُنْ = مُفْتَعِلُنْ

Маҳбул – المَخْبُول (луғ.м: қаршилиқ) ҳабн ва тайларнинг йиғиндисидан иборат:

مُسْتَفْعِلُنْ ← مَتَفَعِلُنْ ← مُتَعِلُنْ = فَعْلَلُنْ

¹ مفتاح العلوم لابي يعقوب يوسف السكاكي. نشره أكرم عثمان يوسف. جامعة بغداد 1981م. ص 118

² Юсуф ас-Саккокий. Мифтоҳ ал-улум. ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 519.

³ Зихоф (زحاف) луғ.м: асдан узоклашув) – бир байтнинг барча рукнларида содир бўлиши мумкин бўлган, лекин қасиданинг бошқа-бошқа байтларида такрорланиши шарт бўлмаган ўзгаришлардир.

⁴ Илла (علة) луғ.м: касал, иллат) - рукндаги шундай ўзгаришки, у ўша қасида ёки шеърнинг барча байтида содир бўлиши керак.

⁵ Зиёвуддинова М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг “Мафотих ал-улум” асарида поэтика. – Тошкент: ТошДШИ, 2001. – Б.5.

Макфуф – المكفوف (луғ.м: олиб қўйиш) руkn еттинчи ҳарфининг сукунли ҳамда сабабнинг иккинчиси бўлганда тушиб қолиши: مُسْتَفْعِلٌ ← مُسْتَفْعِلٌ

Машкул – المشكول (луғ.м: чалкаштириш) хаbн ҳамда кафф бирлигидан иборат: مُسْتَفْعِلٌ ← مُتَفَعِّلٌ ← مُتَفَعِّلٌ = مَفَاعِلٌ

Мактуъ – المقطوع руkn сўнгидаги йиғилган ватаддан сўнги сукунли ҳарфнинг тушиб қолиши ва олдидагисининг сукунлашиши:

مُسْتَفْعِلٌ ← مُسْتَفْعِلٌ = مَفْعُولٌ

Макбул – المكبول (луғ.м: занжирлаш) хаbн ҳамда қатъ бирлигидан иборат: مُسْتَفْعِلٌ ← مُتَفَعِّلٌ ← مُتَفَعِّلٌ = فَعُولٌ

Музал – المذال (луғ.м: дум орттириш) руkn ортида йиғилган ватадга сукунли ҳарф орттириш: مُسْتَفْعِلٌ ← مُسْتَفْعِلٌ

Музали махбун: مُسْتَفْعِلٌ ← مُتَفَعِّلٌ = مَفَاعِلَانٌ

Музали матвий: مُسْتَفْعِلٌ ← مُسْتَفْعِلٌ = مُتَفَعِّلَانٌ

Музали махбул: مُسْتَفْعِلٌ ← مُتَفَعِّلٌ = فَعْلَتَانٌ

مَفَاعِلَانٌ (mafā'ilun) ушбу аслий руknнинг еттита тармоқ руknлари мавжуд:

مَفَاعِلٌ، مَفَاعِيلٌ، فَعُولٌ، مَفْعُولٌ، فَاعِلٌ، مَفْعُولٌ، مَفْعُولٌ، مَفَاعِلٌ

Макбуд – المقبوض: مَفَاعِلٌ ← مَفَاعِلٌ

Макфуф – المكفوف: مَفَاعِلٌ ← مَفَاعِلٌ

Максур – المقصور: مَفَاعِلٌ ← مَفَاعِلٌ

Махзуф – المحذوف: مَفَاعِلٌ ← مَفَاعِلٌ

Ахрам – الأخرم (луғ.м: тешик қилиш) руkn бошидаги биринчи ундош ҳамда кетидан келадиган унлининг тушиб қолиши. Руknларнинг ўзгариш турлари орасида ҳарм муҳим ўрин эгаллайди. Шунингдек, салм ва адб турларига эга. Кейинги ўзгаришларда ҳарм-ҳарб, шатар, қасм ва жимам каби турларига эга бўлади: ¹ مَفَاعِلٌ ← فَاعِلٌ = مَفْعُولٌ.

Аштар – الأشتار (луғ.м: ёриш) ахрам ва макбуд йиғиндисидан иборат: مَفَاعِلٌ ← فَاعِلٌ ← فَاعِلٌ

Аҳраб – الأخراب (луғ.м: вайрон қилиш) ахрам ва макфуф бирлигидан ташкил топади:

مَفَاعِلٌ ← فَاعِلٌ ← فَاعِلٌ = مَفْعُولٌ

Кейинги аслий руkn فَاعِلَاتُنْ (fā'ilātun)да қуйидаги ўн битта тармоқ руkn мавжуд:

فَاعِلَاتُنْ، فَاعِلَاتٌ، فَاعِلَانٌ، فَاعِلَانٌ، فَاعِلٌ، فَعْلَانٌ مَفْعُولٌ، فَاعِلِيَانٌ، فَعْلِيَانٌ.

Махбун – المخبون: فَاعِلَاتُنْ ← فَعْلَاتُنْ

Макфуф – المكفوف: فَاعِلَاتُنْ ← فَعْلَاتٌ

Машкул – المشكول: فَعْلَاتُنْ ← فَعْلَاتٌ

Максур – المقصور: فَاعِلَاتُنْ ← فَعْلَاتٌ = فَاعِلَانٌ

Максур ҳамда махбун: فَعْلَاتُنْ ← فَعْلَاتٌ = فَعْلَانٌ

Махзуф – المحذوف: فَاعِلَاتُنْ ← فَعْلَاتٌ = فَعْلَانٌ

Махзуф ва махбун: فَعْلَاتُنْ ← فَعْلَاتٌ = فَعْلَانٌ

Абтар – الأبتار: فَعْلَاتُنْ ← فَعْلَاتٌ = فَعْلَانٌ

Мушшаъс – المُشَّعَّتْ (луғ.м: ташлаш) руknдаги ватаднинг бирон бир ҳаракатли ҳарфининг тушиб қолиши: فَعْلَاتُنْ ← فَعْلَاتُنْ = مَفْعُولٌ

Руknдаги ватад биринчи ҳарфининг сукунлашуви:

فَعْلَاتُنْ ← فَعْلَاتُنْ = مَفْعُولٌ

Мусаббағ – المُسَبَّغُ (луғ.м: семиртириш) руkn ортидаги енгил сабабга сукунли ҳарф қўйиш: فَعْلَاتُنْ ← فَعْلَاتَانٌ = فَاعِلِيَانٌ

¹ Зиёвуддинова М. Абу Абдуллох ал-Хоразмийнинг “Мафотих ал-улум” асарида поэтика. - Тошкент, 2001. – Б.20.

Мусаббағ ва махбун – فاعلاتن ← فاعلاتن = فَعْلَانُ

Кўриб турганимиздек, асл рукн таркибидаги ҳар бир ҳарф ёки жузвнинг тушиб қолиши, ёки аксинча, орттирилиши, рукн таркибидаги ҳаракатли ҳарфнинг суқунланиши ёки суқунли ҳарфнинг тушиб қолиши каби ўзгаришлар натижасида янги тармоқ рукнлар ҳосил бўлади ва улар жами 71 тадир. Бу ўзгаришлар номи таърифи берилиб, қандай қилиб янги рукн пайдо бўлганлиги аниқ кўрсатилган. Бу усул орқали аруз вазнида битилган шеърнинг қайси баҳрда ёзилганлигини тўғри аниқлашда, унга кирган ўлчов схемаларининг номлари вазннинг номини қайд этишда ёрдам беради. Хусусан, «Al-qistās»даги мунсарих баҳри мисолида мазкур масала бўйича кенгроқ тасаввурга эга бўлиш мумкин:

لَلْخَيْرِ، يُفْشِي فِي مِصْرِهِ الْعُرْفَا

إِنَّ ابْنَ زَيْدٍ لَا زَالَ مُسْتَعْمِلًا

«Мисрда ҳайр эҳсон тарқатган Ибн Зайд яхшилик қилишдан тўхтамаяпти».

Тақтиъи:

إِنْبَنَزِي | دَن لَا زَالَ | مُسْتَعْمِلًا

مُسْتَفْعِلُن | مَفْعُولَات | مُسْتَفْعِلُن

سَالَم | سَالَم | سَالَم

لَلْخَيْرِ | يُفْ | شِي فِي مِصْرِهِ | هَلْ عُرْفَا

مُسْتَفْعِلُن | مَفْعُولَات | مُفْتَعِلُن

سَالَم | سَالَم | مَطْوَى

Бу байт мунсарих баҳрида бўлиб, арузи солим, дарби эса матвий шаклида ёзилган. Аслий рукн – *mustaf'ilun* (مُسْتَفْعِلُن)даги тўртинчи сокин ҳарф туширилган, натижада *musta'ilun* (مُسْتَعْلُن) ҳосил бўлган ва бундай тармоқ рукн мавжуд бўлмаганлиги боис *mufta'ilun* (مُفْتَعِلُن) тармоқ рукнига тенглашади. Бу ҳодиса *матвий* деб номланади.

Демак, аруз илмини ўрганишда эсда қолиш жихатидан мураккаб ҳисобланадиган зихофлар баёни «Al-qistās»да оригинал тарзда берилган. Бу усул рукнларни тармоқ рукнларда содир бўлувчи ўзгаришларни ўрганишда анча қулай ва осондир. Шу сабабли бўлса керак, кейинги даврларда яратилган Шайх Аҳмад Тарозийнинг «*Funūn al-balag'a*»да шу усулдан фойдаланганлиги ва «Al-qistās»га таянганлиги маълум бўлади¹.

Абу Ҳафс Насафий ҳам ўзининг «*Muxtaşar fi al-'arūd*» рисоласида асл рукнлардан тармоқ рукнлар ясалиши, ушбу тармоқ рукнлар асллар билан тенг бўлиши жоиз эканлигини таъкидлайди. Манбаларда асл рукнларда содир бўлувчи ўзгаришлар бошқа асарлардагидек «Зихоф»лар деб таърифланган. Замахшарийнинг асаридан фарқли ўлароқ, рисолада ҳар бир баҳрнинг рукнлари солим ҳолда берилиб, сўнг ўша баҳрнинг зихофлари бирма-бир таърифланиб мисоллар ёрдамида исботланган. Шуниси эътиборлики, рисолада Насафий рукнларда содир бўлувчи ўзгаришлар орасида муҳим ўрин эгалловчи *ҳарм* ҳодисаси ва манбаларда жуда кам учровчи *хазм* ҳодисасига батафсил тўхталади. Бу мавзуга алоҳида фасл ажратилган бўлиб, у «*بيان الخرم و الخزم*» («Ҳарм ва хазм баёни») деб номланади. Муаллифнинг фикрича, ҳарм байт бошидаги ватади мажмуъадаги биринчи мутаҳаррик ҳарфнинг тушиб қолиши бўлиб, сабаб ва фосилада учрамайди. Аксарият ҳолларда биринчи байтининг биринчи рукнида (яъни *садр* қисмида – Д.Х.) келади. Айрим арузшунослар ҳармни байтнинг иккинчи мисраси аввалида (яъни *ибтидо* қисмида) ҳам жоиз бўлишини таъкидлайдилар. Бу

¹ Шайх Аҳмад ибн Худайдод Тарозий. Фунун ул-балоға. IV. Ал-Фанн-ур-робий фи авзон-уш-шеър. Нашрга тайёрловчи Н.Қосимов, А. Мадвалиев, Н. Маҳкамов. Ўзбек тили ва адабиёти, 1- сон. -Тошкент, 2003. – Б. 71.

ҳолат кўмакчи ва боғловчиларнинг тушиб қолиши натижасида юз беради¹. Насафий ушбу мулоҳазасини исботлаш учун машҳур араб шоири Имрул Қайснинг куйидаги байтини келтиради:

وعين لها حذرة بدره شفت مآقيهما من آخر

Мазмуни: *Кўзлари уни тўлин ойдек,
Кўз чеккалари бир-биридан айрилган.*

Кўриб турганимиздек, тавил баҳрида ёзилган мазкур байтнинг ибтидо қисмидаги «شفت» сўзи *махрум*² бўлган. Асл рукн саналган «فعولن» рукнининг ҳарм қилиниши натижасида «عولن» қолади ва бундай шаклдаги рукн мавжуд бўлмагани учун унга тенг «فعولن» тармоқ рукни билан алмаштирилади. Бу ҳодиса арузда *аслам* (أثلم – *тиш чеккаларининг синиши, едирилиши*) дейилади.

Шунингдек, ушбу фаслнинг яна бир аҳамиятли жиҳати юқорида таъкидлангани ўтганимиздек, арузга доир асарларда жуда кам учровчи *хазм* ҳодисаси борасида муаллиф ўз фикрларини баён қилганлигидир. Насафий рисолада хазмни шундай изоҳлайди: «Хазм кўшимча ҳарф орттирилиши бўлиб, у байтнинг биринчи рукнида (*садр* қисмида фақат – Д.Х) қайд этилади. Хазм маънога таъсир қилиб, таътиъ қилинганда вазн тўғри чиқиши учун фойдаланилади, аммо вазн ҳисобига кирмайди. Барча баҳрларда учрайди, кўп ҳолларда бир ёки икки ҳарфдан иборат ҳуруф ал-аътф ва ҳуруф ал-маъно орттирилади»³. Шу тариқа, Насафий хазм таърифига кўшимча қилиб, айрим ўринларда байтнинг садр қисмида бир сўз орттирилган байтлар ҳам мавжудлигини таъкидлашади ва ушбу фикрга мисол сифатида Али (р.а.) га тегишли куйидаги ҳикматли байтни келтиради:

اشدّد حيازيمك، للموت فإن الموت لاقيكا

Таътиъи:

فإن ل مو | ت لاقيكا [اشدّد] حيازيم | ك للموت
مفاعيلن مفاعيلن مفاعيل مفاعيل

Мамуни: *Белбогингизни ўлим учун хозирланг,
Дарҳақиқат, ўлим сизни кутиб олади.*

Байтнинг садр қисмидаги اشدّد (таранг қилинг) сўзи хазмия бўлиб, вазнга таъсир қилмаган. Ушбу байтни Замахшарий ҳам «Al-qistās» асарида келтиради. Бироқ Замахшарий «Харм ва хазм» ҳақида рисолаининг «Байт қурилиши» фаслида тўхталади. Унинг фикрича, «Харм ва хазм» рукнларда содир бўлувчи ўзгаришлар эмас, балки байт таркибида юз берадиган ҳодисадир. Шу сабабдан Замахшарий ҳарм ва хазм ҳақида байтнинг таркибий қисмлари бўлмиш *садр*, *аруд*, *ибтидо* ва *ҳашв*лардан кейин қисқача баён қилади.

Д. Фролов араб арузига бағишланган тадқиқотида аруз тизимида шеър рукнларида содир бўлувчи ўзгаришларнинг уч тури мавжудлигини таъкидлайди: а) ҳарм; б) қатъ ва илла; в) зихоф⁴.

Шундай қилиб, аслий рукнлар ва тармоқ рукнларнинг аруз илмидаги амалий аҳамияти шундаки, шеър вазни аниқлаганда унга кирган барча ўлчов схемалари номлари вазн номида қайд этилади. Зихофга учраган рукнларнинг мавжудлиги шеър оҳангининг ўзига хос, арузнинг эса ритмик жиҳатдан ранг-баранг бўлишига хизмат қилади.

¹ Насафий рисолада “حروف العطف مثل الواو وأخواتها” деб таърифлайди.

² Ҳармга учраган рукн махрум дейилади.

³ Масалан, байтнинг бошига يا ، قد ، و ، каби кўмакчи, боғловчи ёки мурожаат сўзлар орттирилади.

⁴ Фролов Д.В.Классический арабский стих. История и теория аруда. –М.: Наука. – 1991. –С. 315

Маълумки, аслий рукнлар бирлашиши натижасида аруз баҳрлари¹ ҳосил бўлади. Арузшуносликда баҳрларни таснифлашнинг уч тури мавжуд: Биринчиси, Халил ибн Аҳмад тузган тизим бўйича 15 та арузий баҳрни бешта аруз доиралари таркибида таснифлаш. Бу усулни кўплаб арузшунослар қўллаган бўлиб, Соҳиб ибн 'Аббоднинг машҳур «*Iqna' fi al-'arūd va al-qavāfi*», Абу Исҳоқ Зажажнинг аруз илмига оид «*Kitāb al-'Arūd*», Хатиб Табризийнинг «*Kitāb al-Kāfi fi al-'arūd wa al-qawāfi*» каби асарларда учрайди. Жумладан, тадқиқотимиз манбаларидан бири бўлган Абу Ҳафс Насафийнинг «*Muxtaṣar fi al-'arūd*» асарида ҳам шу йўлдан борилган. Насафий аруз баҳрлари таснифига киришишдан олдин қуйидаги умумий мълумотни келтиради: «Барча шеърлар 5 та доирага жамланган 34 та аруз, 63 та дарб ва 15 та баҳрлардир. *Тавил, мадид ва басит* – биринчи, *вафир* ва *комил* – иккинчи, *ҳазаж, ражаз* ва *рамал* – учинчи, *сарий, мунсарих, хафиф, мудорих, муқтадаб, муҷтасс* – тўртинчи доира, *мутақориб*нинг бир ўзи эса бешинчи доира таркибига киради»².

Иккинчиси, рукнларнинг миқдорига қараб таснифлаш бўлиб, бу усулни Юсуф Саккокийнинг «*Miftāh al-'ulūm*» асарида кўриш мумкин³. Унга кўра баҳрлар мусамман (саккиз рукнли), мусаддас (олти рукнли), мураббаъ (тўрт рукнли), мусаллас (уч рукнли), мусанна (икки рукнли), муахҳад (бир рукнли) каби гуруҳларга бўлинади. Саккокий муҳаммас (беш рукнли) жуда кам ҳолларда учраши мумкин эканлиги, мусаллас, мусанна ва муахҳадлар фақат ражаз баҳрида кузатилишини қайд этади. Араб шеъриятида баҳрлар асосан мусамман, мусаддас ва мураббаъ шаклларда воқеланади.

Учинчиси, баҳрларни рукнлар таркиби жиҳатидан гуруҳларга ажратган ҳолда таснифлаш. Бу усулни Замахшарий «*Al-qistās*»да биринчи бор батафсил баён қилган. Унда саккиз (аслий) рукннинг таркиб топишига кўра баҳрлар тўрт гуруҳга тақсимланган:

1. Бир хил рукнларнинг қайтарилишидан пайдо бўлган баҳрла:

فاعولн саккиз марта қайтарилса, мутақориб дейилади;

فاعلн саккиз марта қайтарилса, мутодорик дейилади;

مستفعلن олти марта қайтарилса, ражаз ҳосил бўлади;

مفاعيلн олти марта қайтарилса, ҳазаж ҳосил бўлади;

فاعلاتن олти марта қайтарилса, рамал ҳосил бўлади;

متفاعلн олти марта қайтарилса, комил ҳосил бўлади;

مفاعلاتن олти марта қайтарилса, вофир ҳосил бўлади.

Эътибор берилса, бу гуруҳда 8 аслий рукндан фақат مفعولات рукни йўқ, чунки бу рукн мустақил ҳолда баҳр ҳосил қилмайди.

2. Етти ҳарфли икки рукн, яъни مستفعلن ва مفعولاتнинг жойи ўзгариб, такрорланишидан ташкил топган баҳрлар. Бу рукнлар орасида деярли фарқ йўқ, фақатгина бирида йиғилган ватад, иккинчисида айрилган ватад.

مستفعلن مستفعلن икки маротаба такрорланса, сарий баҳри ясалади;

مستفعلن مفعولات икки маротаба такрорланса, мунсарих баҳри юзага чиқади;

مفعولات مستفعلن икки маротаба такрорланса, муқтадаб баҳри ҳосил бўлади.

3. Беш ва етти ҳарфли рукнлардан ташкил топган баҳрлар:

¹ Баҳр (بحر – луғ.м: денгиз) – бу шоир ижод олдидан махсус танлаб олган шеър вазни шаклидир.

² Ушбу таъриф араб олими Соҳиб ибн 'Аббод (936-995)нинг “Иқна‘ фи-л-‘аруд ва қавафих” асарида ва Абу Закарий Хатиб Табризий (1109 в.)нинг “Ал-Кафи фи ал-‘аруд ва ал-ковафи” асарида ҳам келтириб ўтилган. Бу ҳақда қаранг: الكافي في العروض والقوافي للخطيب التبريزي، تحقيق: الحساني حسن عبد الله، الناشر: خاتجي وحمدان، بيروت، 1966، الاقناع في العروض للصاحب ابن عباد. تحقيق الشيخ محمد حسن آل ياسين. الكاظمية.

³ مفتاح العلوم لابي يعقوب يوسف السكاكي. نشره أكرم عثمان يوسف. جامعة بغداد 1981م. ص 523

فاعِلُن مفاعِلن тўрт мартта такрорланса, тавил баҳри воқеланади;
 فاعِلُن مفاعِلن тўрт мартта такрорланса, мадид баҳри шаклланади;
 مُستَفْعِلُن مفاعِلن тўрт мартта такрорланса, басит баҳри ҳосил бўлади.

4. Учта етти ҳарфли рукнларнинг икки маротаба такрорланишидан ҳосил бўлган баҳрлар:
 فاعِلُن مفاعِلن مُستَفْعِلُن икки мартта такрорланса, хафиф дейилади;
 مُستَفْعِلُن مفاعِلن مُستَفْعِلُن икки мартта такрорланса, мужтасс дейилади;
 مُستَفْعِلُن مفاعِلن فاعِلُن لائُن икки мартта такрорланса, мудорий дейилади.

Юқорида келтирилган مُستَفْعِلُن рукнининг ажратиби ёзилиши сабаби боши ва охирида енгил сабаб, ўртасида ажралган ватад берилганидир. Бу доира қондасининг талаби. فاعِلُن لائُن рукнида ҳам доира қонуниятига мувофиқ бўлиб, ўзидан кейинги енгил сабаб билан бирлашиб йиғилган ватадни ташкил қила олмаслиги учундир. У олдинги бўлак билангина бир мажмуани ташкил қила олади.

Д. Фролов ҳам Хатиб Табризийнинг «Kitāb al-Kāfi fi al-ʿarūd wa al-qawāfi» асари шарҳида Замахшарий «Al-qistās»да баҳрларни жуда батафсил ёритганлиги ҳамда бу тасниф орқали аруз доиралари тизими тўлдирилишини қайд этади. Бироқ «Al-qistās»да баҳрлар икки гуруҳга ажратилганлиги ҳақида бироз янглиш маълумот беради¹.

Демак, Махмуд Замахшарий баҳрларнинг таркиб топишини батафсил ва ўзлаштириш учун қулай усулда баён қилган. Замахшарий давригача ёзилган манбаларда бундай усул учрамайди. Баҳрларнинг бу йўл билан тасниф қилиниши кейинги давр манбалардан Навоий ва Бобурнинг туркий арузга бағишланган асарларида кузатилади².

«Al-qistās»нинг яна бир ўзига хос жиҳати унда «Байтлар тақтиъи» мавзусининг мисоллар билан батафсил ёритилганлигидир. Тақтиъ арузшуносликда шеър вазнини аниқлаш учун байтни рукнларга ажратиш бўлиб, мумтоз шеършуносликда унга вазнини белгилашнинг муҳим усули сифатида қаралган³. Замахшарий аруз баҳри ва вазнлар таҳлилидан олдин уларни яхши англаб етмоқ учун тақтиъ мавзусига тўхталади. Ўн олти баҳрнинг солим рукнларига биттадан байтни тақтиъ қилинган шаклини келтиради. Мисол тариқасида асарда комил баҳри учун берилган байтни кўриш мумкин:

وَمَا عَلِمْتُ شَمَانِلِي وَتَكَرَّمِي

وَإِذَا صَحَوْتُ فَمَا أَقْصَرُ عَنْ نَدَى

«Ҳушёрлигимда ҳам саҳий бўламан,

Ахир биласанку менинг ҳислатларимни ва кенг қалблигимни».

Тақтиъи:

وَإِذَا صَحَوْتُ | ثَمَّ أَقْصَرُ | صَرَعَنْدَنْ
 مُتَفَاعِلُن | مُتَفَاعِلُن | مُتَفَاعِلُن
 سَالِم | سَالِم | سَالِم

وَمَا عَلِمْتُ | تَشْمَانِلِي | وَتَكَرَّمِي
 مُتَفَاعِلُن | مُتَفَاعِلُن | مُتَفَاعِلُن
 سَالِم | سَالِم | سَالِم

Ушбу байт жоҳилия даври шоири Антаранинг муаллақасидан олинган. Қолган баҳрлар учун мисол тариқасида келтирилган байтлар ҳам қадимги ва илк ислом даври адабиётига

¹ Фролов Д.В. Классический арабский стих. История и теория аруда. – М.: Наука. – 1991. – С. 315

² Бу ҳақда қаранг: Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Т.: Фан, 1985. – Б. 74.

³ Бу ҳақда қаранг: Юсупова Д. Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили. Монография. – Т.: «TA'LIM-MEDIA», 2019. – Б. 108.

тегишлидир. Таъкидлаш жоизки, арузга доир манбаларда байтлар тақтиъи Замахшарийнинг «Al-qistās» асаричалик батафсил баён этилмаган.

Хулоса

1. Замахшарий ўзининг арузга доир асарида 8 та аслий рукнлардаги ўзгаришларни аруз анъанасига кўра «Зихоф»ларга ажратмасдан, ҳар бир асл рукндан ҳосил бўлувчи тармоқ рукнларни таҳлил қилади. Ҳосил бўлган тармоқ рукнлар сони 71 тани ташкил қилади. Рисолада аруз баҳрлари шу саккиз (аслий) рукннинг таркиб топишига кўра баҳрлар тўрт гуруҳга тақсимланган. Аруз асосларининг бундай ўзига хос усулларда таснифланиши «Al-qistās»да илк бор қўлланилган бундай усуллар шеър вазнини аниқ ва осон аниқлашга хизмат қилади.

2. Насафий «Muxtaşar fi al-‘arūd» рисоласида асл рукнларда содир бўлувчи ўзгаришларни араб арузи анъанасига кўра «зихоф»лар деб таърифлайди. Зихофлар орасида муҳим ўрин эгалловчи ҳарм ҳодисаси ҳамда манбаларда жуда кам учровчи хазм зихофи батафсил ёритилган, шеър мисоллар билан асосланган.

Аруз илмига оид асарларни тадқиқ қилиш жараёнида аруз баҳрларини тасниф қилишнинг уч усули мавжудлиги кузатилди. Биринчиси, Халил ибн Аҳмад тузган тизим бўйича бешта аруз доиралари таркибида таснифлаш бўлиб, бу усулни кўплаб арузшунослар қўллаган. Рукнларнинг миқдорига қараб таснифлаш усулини Юсуф Саккокийнинг «Miftāh al-‘ulūm» асарида кўриш мумкин. Баҳрларни рукнлар таркиби жиҳатидан гуруҳларга ажратган ҳолда таснифлаш усулини биринчи бор Замахшарий «Al-qistās» асарида қўллайди. Унда саккиз (аслий) рукннинг таркиб топишига кўра, баҳрлар тўрт гуруҳга тақсимланади.

ЧИННАППА БҲАРАТИНИНГ ТАМИЛ РОМАНЧИЛИГИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

МУРТАЗАХОДЖАЕВА МАКТУБА

катта ўқитувчи, ТДШУ

Аннотация. *Замонавий тамил адабиёти ўзининг серқирра ижодкорлари билан ажралиб туради. Ҳиндистон халқлари адабиётига хорижий адабиётнинг таъсири бўлгани каби тамил адабиётига ҳам ҳикоя, эссе, роман каби насрий жанрлар кириб келди. Европа ва Россия ижодкорларининг ижод намуналари тамил тилига таржима қилинди ва реализм руҳида янги асарлар яратилди. Россия ижодкорларининг асарларидан илҳомланган тамил ёзувчиси Чиннаппа Бҳаратининг тамил реалистик адиблар қаторида ўз ўрни бор. Мақолада Чиннаппа Бҳарати ҳаёти ва ижоди, унинг романларининг гоёвий мазмуни, шунингдек, адибнинг тамил романчилигига қўшган ҳиссаси хусусида сўз боради.*

Мақоланинг кириш қисмида тамил тили ва адабиётининг ривожланиши босқичлари ҳақида мухтасар фикр билдирилса, асосий қисмида Чиннаппа Бҳаратининг ҳаёти ва ижоди йўли, романлари, Чиннаппа Бҳарати ижодининг ўрганилганлик даражасига муфассал тўхталиб ўтилади. Изланишлар шуни кўрсатдики, Чиннаппа Бҳарати нафақат ижодкор, балки жамиятнинг ижтимоий-сиёсий жараёнларида фаол иштирок этувчи шахс ҳамдир. Чиннаппа Бҳарати ўз ижодини назмдан бошлаган бўлса-да, ҳикоя, эссе, мақола, роман каби насрий жанрда ҳам муваффақиятли ижод қила олган серқирра адибдир.

Шунингдек, мақолада Яшпал ва Чиннаппа Бҳарати ижоди ҳам қиёсланган. Натижада улар ижодининг муштарак ва тафовут жиҳатлари ҳам ўрганилган. Қиёсий таҳлил натижаларига кўра